

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԸՄՈՒԹԵԸՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

9.

ՄԱՐԱԲԱՍԻ ԾԱԽԱԼԸ:

(Շ-Է-Է-Է-Է-Է-Է):

Ա. գիրք, գլուխ 10: Այս գլուխը նուիրուած է Հայկի ապստամբութեանը և նմանապէս ամբողջութեամբ Մարաբասիցն է: Միայն տեղ տեղ Խորենացին աւելացնում է. «Այս արդարացուցանէ զանգիր Հին ասացեալ զրոյցս».— «Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»: Այս յաւելուածներից մենք իրաւունք ունինք հետեցնելու, որ Խորենացու նկարագրութիւնները որչափ Մարաբասի, նոյնչափ, և թերեւ՝ աւելի էլ զրոյցների հետևութեամբ են դրուած: որով և մեկնում են Խորենացու պատմածի վիպական կերպարները, յատուկ անունների ժողովրդական ստուգաբանութիւնները, տեղագրական ծանօթութիւնները, վառվռուն բանաստեղծական լեզուն, որոնք մեծ մասամբ կարող էին Մարաբասում չգտնուել:

Այս մասին Պատկանեանը բոլորովին հակառակ կարծիքի է. «Նրա՝ ենթագրութեամբ Խորենացու ունեցած Մարաբասեան մատենանը անհամեմատ աւելի ընդարձակ էր, որից համառօտեց Խորենացին իւր չոր ուցամաք ոճովը ²⁾»: Մինչդեռ մեր կարծիքով՝ Խորենացին «Ժամանակագրի» — Մարաբասի համառօտ հատուածը երկրորդելով, քիչ թէ շատ ենթարկւում է իրեն ծանօթ վիպական երգերի և զրոյցների ազդեցութեանը: Այնպէս որ Խորենացու լեզուն և պատմածը անհամեմատ պէտք է մերձաւոր լինին վիպականին, քան Մարաբասինը:

Ա. գիրք, գլ. 11: Այս գլխում նկարագրւում է Հայկի պատերազմը և Բէլի մահը, ամբողջապէս առնուած Մարաբասից: Նախընթաց գլխի համար մեր արած նկատողութիւնները վերաբերում են և այս գլխին: Պարող են պատահել և յատուկ անուններ, որ առնուած են տեղական զրոյցից և հիւսուած պատմութեան մէջ, բայց որոնք չը կային Մարաբասում: Օրինակի համար՝ Հայոց 2որ և Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք անունները երևում է որ չը կային Մարաբասում: — «Այսորիկ աղագաւ, աւելացնում է Խորենացին, և գաւառն այժմ՝ անուանի Հայոց 2որ, Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ գերեզմանս»:

¹⁾ Տե՛ս «Արարատ» մայիս:

²⁾ Ванскія Надписи, եր. 71, ծիֆ. 4, եր. 77 եւայլն:

որ այժմ ասի Գերեզմանք (կամ Գերեզմանակք)։ Իսկ ակներև է՝ որ Հարք յատուկ անունը կար և Մարաբասի մէջ, որովհետև ասում է Խորենացին՝ «բայց զգիական Բեւայ պաճուճեալ իմն զեղովք, աս է (Մարաբաս)։ Հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոյ, ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց»։ Այս փոքրիկ նկատողութեանց վրայ խնդրում ենք առանձին ուշադրութիւն դարձնել, որովհետև զրանք մեզ հարկաւորելու են վերջում։

Ա. գիրք, գլ. 12։ Այս գլուխն սկսւում է այսպէս. «Բազում ինչ զկնի այսորիկ պատմի ի մատենին, այլ մեք՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւարմանս է շարեացուք»։ Այս միակ կէտն է, ուր Խորենացին համառօտել է Մարաբասին, կրճատելով այն, ինչ որ իւր հաւաքածոյին պիտոյական չէ եղել։ Այս մեծ գլխում, առնելով Մարաբասից, Խորենացին պատմում է Հայկի «ծնունդներին» — սերնդեան մասին, անշուշտ իւր կողմից անելով պատմական և տեղագրական յաւելուածներ։ Օրինակի համար այս յաւելուածը. «Եւ ի սոցանէ ասեն (ոչ Մարաբաս) լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և զԲզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն (=յետոյ ուրեմն) յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին (ոչ Մարաբաս) ի միմեանց պատերազմաւ։ Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զչէնս իւր, և ի նմանէ ձգեալ ասի (ոչ Մարաբաս) մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց, արք քաջք և անուանիք, որպէս և որք առ մեւք են այժմ երևելիք»։ Կամ Հարայի մասին ասուածը. «Վասն որոյ արդարանալ թուի առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. Թէ քո Հարայի որկորն է, ասեն, մեր Հիրակայ ամբարքն չեն»։ Կամ այս՝ «այլ Պարսք յստակագոյն իսկ Սիսական կոչին»։ Եւ կամ այս՝ «Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն (=ասպա ուրեմն) Վաղարշակ, որ առաջին ի Պարթեաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս, տեսարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսականդ ազգ, և զայս առնէ Վաղարշակ ի պատմութենէն ստուգեալ։ Այլ այս թէ որպէս է, յիւրում ժամու պատմեցուք»։ Ես այս մասին խօսում է Խորենացին Բ. գիրք, 3 գլխում, որից և պարզ երևում է, որ այս «պատմութիւն» կոչուածը Մարաբասին չէ, որովհետև Բ. գիրք 7 և 8 գլուխներում ոչ միայն չը կայ Մարաբասի անունը, այլ և նրա մասին որ և է ակնարկութիւն։ Եթէ կար մի պատմութիւն, որ պարունակում էր յատկապէս Սիսական ազգի տոհմական աւանդութիւնները, այդ պատմութիւնը պէտք է լինէր աներկբա յարար այն զրուցաց մատեններից մէկը, նախարարական տների վերաբերութեամբ, որոնց գոյութեան վկայում է Խորենացին Ա. 3. «Այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատենք, մանաւանդ որ ի սեպհական աղատութեանն է պայազատութիւն»։ Պ. Մոռն իրաւամբ նկատում է, որ

այս տեղում սեպհական բառը չը պէտք է հասկանալ իւր արդի սովորական նշանակութեամբ, այլ վաղնջական՝ իբրեւ սեպուհական 4)։ Այդ զրուցաբանական դրքերը պարունակում էին նախարարական տների աւանդութիւնները 2)։ Սեպհական բառի այդպիսի վաղնջական առմամբ կիրառութեան հանդիպում ենք Խորենացու մէջ և այլ տեղում՝ «Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ (Մեծն Ներսէս)»։ Մի՞ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին, և զմիւսն՝ որ ի վերայ մեռելոցն գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն» (Գ. 20)։ Այս մտքով պէտք է հասկանալ և Սեպհական գունդը, իբրեւ սեպուհական կամ սեպուհներից կազմուած գունդ, որի մասին ուրիշ անգամ թերեւս առիթ ունենանք խօսելու։

Աներկբայելի է սակայն, որ այս 12-դ գլուխը ընդհանրապէս Մարաբասիցն է քաղուած։ Բայց Խորենացին, իբրեւ բնիկ հայ և հայկական աւանդութեանց նաև Հայաստանի տեղագրութեան իբրեւ լաւ ծանօթ՝ ընդլայնել է Մարաբասեան ժամանակագրութիւնը, առնելով տեղական զրոյցներից և նախարարական պատմութիւններից բազմաթիւ տեղեկութիւններ և անելով բազմաթիւ յաւելուածներ։ Թէև աներկբայելի է և այն, որ Հայկայ ամբողջ սերունդը ուղիղ գծով մինչև Արայ գտնուած էր Մարաբասի մէջ, իսկ թէ երկրորդական ճիւղերից որո՞նք էին գտնուում Մարաբասեան պատմութեան մէջ և որոնք ո՛չ—դժուարին է որոշելը։ Այսպիսով կրկնում ենք, շատ յատուկ անուններ, որ կան Խորենացու այս՝ Մարաբասից քաղած գլուխներում, կարող էին չը լինել բուն Մարաբասի մէջ և միմիայն ըստ տեղւոյն յաւելուած են Խորենացուց։ Այսպէս է, օրինակ, Վարաժնունեաց տան ծագման պատմութիւնը։

Այս գլխի վերջում Խորենացին նորից կրկնում է Հայկայ ծննդաբանական ցանկը, իբրեւ ապացոյց որ իւր պատմածի հիմնական գծերը առնուած են Մարաբասից. «Այս Հայկ, որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրատայ, որդւոյ Գամբայ, որդւոյ Յարեթի, նախնի Հայաստանեայց, և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան, և յայտհետէ սկսան, ասէ (Մարաբաս), բազմանալ և ընուլ զերկիրն»։ Սրանից յետոյ յիշում է Խորենացին Հարմային և Արամին, անշուշտ առնելով Մարաբասից, և իւր կողմից աւելացնում է թէ Հայերը Յոյներից Արմէն են կոչուում Արամի անունով, և Պարս ու Եսորիներից՝ Արմնիք։ Բայց Արամի քաջագործու-

1) Записки Восточн. отдѣл. имп. русск. археолог. общ. томъ V, стр. 285—289.

2) «Պատմութիւն, եւ զրուցաբանութիւն» բառերը մէկը միւսի փոխանակ գործ է դնում Խորենացին մի քանի անգամ (Ա. ԳԼ. 8, 9 եւսպին)։

Թեանց մանրամասնութիւնները տատանում է գրի անցնել:

Ա. գիրք, գլ. 13 և 14. Սահակ Բագրատունու յատուկ խնդրանաց զիջանելով՝ Խորենացին ստիպում է այս երկու գլխում Արամի քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները գրել: «Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ՝ որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիրն, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն՝ ասացուածները, պարզ է, որ վերաբերում են Մարաբասին: Այս գլուխների մէջ կան և Խորենացու՝ իւր յաւելուածներն ու ընդմիջարկութիւնները, ինչպէս օրինակ՝ Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայքերի վերաբերութեամբ: Բայց մեզ համար աւելի ուշադրութեան արժանի է 14-դ գլխի վերջում Խորենացու մի բուլտովին անսպասելի յայտարարութիւնը, որով ծանուցանում է, որ Արամի այս քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները չը կային գրուած թագաւորաց և սեհեանների բուն մատեաններում, այլ Մարաբասի վկայութեամբ՝ ժողովուած էին դրանք «փոքր և աննշան մարդկանց գուսանական երգերից»:—Բայց թէ ընդդէր այսոքիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհենիցն ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկրոյացեալ տարակուսեցի:—Բայց թէպէտ և ոչ ի բուն մատեանն, սակայն որպէս Մար Արաս Աստիւայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց: Այս մութը խօսքերից մենք կարող ենք հետեւեցնել զոնէ այսչափը, որ այն իբրև թէ Աղեքսանդրի հրամանով քաղզէարենից յունարէն թարգմանուած մատեանում չը կար Արամի այս քաջագործութիւնների պատմութիւնը: Հետեւաբար այդ չը կար և Մծրինի արձանների վրայ գրուած հատուածներում, որ քաղուած էին Աղեքսանդրի թարգմանել տուած մատեանից, Արեմն և Խորենացու ունեցած Մարաբասում, որ այս արձանագրութեանց պատճէնն էր, Արամի անունը կար, բայց նրա քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները թերևս չկային, կամ պատմուած էին մի յաւելուած հատուածում, բայց ոչ ընդգրկում: Այսպիսի մի յաւելուած հետուած էր անշուշտ և Պարթևական տէրութեան սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, որ լինելու էր Մարաբասի գրքում, ինչպէս այդ տեսանք մենք 8-դ գլուխն ուսումնասիրելիս:

Ա. գիրք, գլ. 15: Այս գլուխն ամբողջապէս նուիրուած է Արայի և Համիրամի պատերազմին: Ոչ մի աղբիւր չէ յիշուած, այնպէս որ դժուար է որոշել, արդեօք Մարաբասիցն է առնուած, թէ՛ վիպասանական երգերից, նկարագրութիւնն ամբողջովին վիպական է. Համիրամը սիրահարուած է Արային, առանց սրան տեսնելու, միմիայն Արայի մասին երգուած գովեստները լսելով:—Ի բանն, որ զնմանէ, (զԱրայէ), որպէս ի տեսութիւն

շամշուժեամբ վառեալ էր» 1); Պէտք է նկատել, որ այս տեսակ, առանց տեսնելու, այլ միայն գովասանական գուսանական երգեր լսելով սիրահարուիլը յատուկ է բուն ժողովրդական վէպին: Այսպէս է սիրահարուում օրինակի համար, Դաւիթը Խանդուժ խաթունին 2): Ուստի և մենք կատարեալ իրաւունք ունինք հետեցնելու, որ այս գլուխը գրուած է վիպական երգի հիման վրայ, թէև միւս կողմից գիտենք արգէն, որ Արայի անունը կար Մարաբասի ցանկում: Մարաբասին ծանօթ էր և Արայի ու Շամիրամի պատերազմը, ճիշտ այն իմաստով, ինչպէս այդ պատմում էր հայկական վէպում: Թէև հայկական վէպը, մասնաւորապէս այս կէտում, անհամեմատ ընդարձակ էր, քան Մարաբասի պատմութիւնը, ինչպէս այդ կը տեսնենք հետագայ 18-դ. գլխում:

Ա. գիրք, գլ. 16: Այս գլուխը նշանաւոր է մեր այս հետազոտութեան համար: Ահա առաջին անգամ մի ամբողջ գլուխ, որ ոչինչ առնչութիւն

1) Այս կէտում գրեթէ բոլոր թարգմանիչները չեն հասկանում «բանք» բառի յատուկ նշանակութիւնը, որ է երգ: Խորենացին անխտիր գործ է դնում «բանք կամ բան», «բանք երգոց» կամ «երգ բանից» ասացուածները երգի մտքով: Այս մասին առիթ կունենանք առանձինն խօսելու: Սակայն պէտք է աւելացնել, որ Էմինը 1881-ին ըմբռնեց «բանք»-ի ուղիղ նշանակութիւնը իբրեւ երգի, ընկնելով ուրիշ սխալի մէջ: Շամիրամը, երբ որ լսում էր Արայի մասին երգուած գովերբը (երգ—բանք), այնչափ բորբոքւում էր սիրով, որ կարծես թէ Արային աչօք տեսնելիս լինէր: Երեւի երգն էլ վարպետութեամբ էր նկարագրում Արային: Սակայն Էմինն այնպէս է հասկացել, իբրեւ թէ երգը, ոչ թէ Արայի, այլ Շամիրամի մասին լինէր երգելիս: «Въ страстномъ своемъ безуміи она, какъ поется о ней въ Пѣснѣ, горѣла въ нему желаніемъ, живо представляя его себѣ. (Моисей Хор. и Древ. Эпосъ Арм.», էր. 52):

2) (Գուսանները) Խանդուժ խաթուն Դաւիթի խմար գեղովացին.

«Թէնուր սիւկութեն կը խարցնես,

Քանց գարնան ձիւն ավտակ է, լգօ, ավտակ է.

«Թէնուր կակղութեն կը խարցնես,

Քանց բամբակ կակուղ է, լգօ, կակուղ է.

«Թէնուր ընքներ կը խարցնես,

Ղալամով քաշիր ին, լգօ, քաշիր ին.

«Թէնուր աչքեր կը խարցնես,

Չէնու կթխէներ, լգօ, չէնու կթխէներ.

«Թէնուր ճակտի լէնութ կը խարցնես,

Եօթ անկիւմէ, տեղ մէկ յաւել է, լազօ, տեղ մէկ յաւել է»:

(«Դաւիթ եւ Մհեր», էր. 37):

Սակայն Շամիրամի եւ Արայի պատմութեան մէջ դերերը փոփոխուած են, սիրահարուողը «այրասիրտ» Շամիրամն է, իսկ գովըը շինուած է «դեղեցիկ» Արայի վրայ:

չունի Մարաբասի հետ: Այս գլխի բովանդակութիւնն է Վան քաղաքի շինութիւնը, առանց քաղաքի անուան յիշատակութեան, վերին աստիճանի ճիշդ և հետաքրքրական տեղեկութիւններով: Այս գլխումն ենք նաև առաջին անգամ հանգիպում բւեռագիր արձանագրութեանց յիշատակութեան: Այս բոլորը Խորենացին, ինչպէս ինքը բաղմիցս կրկնում է, նը կարագրել է ի լրոյ: Մինչև անգամ ինքն անձամբ չէ տեսել Վանը, այդ երևում է նրա հետևեալ վկայութիւններից. «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք», «ո՛չ ի լսելիս մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ», «որպէս լուաք»: Հուլիի, Ժորէոի նկարագրութիւնները կէտ առ կէտ համաձայն են դուրս գալիս Խորենացուն, չը նայելով որ այս ճանապարհորդները մեր դարումն են այցելել Վանին, այն է՝ Խորենացուց տասն և չորս դար յետոյ: Ահա մի փառաւոր ապացոյց Խորենացու ճշգրտութեանը: Լանգլուան այս գլուխն էլ արտատպել է իւր Ա հատորում իբրև Մարաբասեան պատմութիւն (?!), Խորենացով զբաղուող բոլոր բանասէրներն էլ, որչափ մեզ յայտնի է, այս կարծիքին են եղել, համարելով Խորենացու Ա. գիրք, 8 գլխից մինչև Բ. գիրք 9 գլխի վերջը ամբողջապէս առնուած Մարաբասից: Առաջին անգամ Գարագաշեանն է, որ այս գլուխը դուրս է հանում իբրև ոչ Մարաբասից առնուած:

Ա. գիրք, գլ. 17: Այս գլխում պատմում է թէ ինչպէս Համիրամ կոտորեց իւր որդիներին, նրա յարաբերութիւնը Զրադաշտ Մոգի հետ, վերջինիս ապստամբութիւնը և վերջապէս՝ Համիրամի մահը իւր նինուաս որդուց: Ոչ մի աղբիւր չէ յիշում Խորենացին այս գլխում: Նախընթաց գլուխն էլ տեսանք որ Մարաբասից չէր: Միւս կողմից՝ Հայկի և նրա յաջորդների պատմութեան մէջ տեսանք, որ գրեթէ իւրաքանչիւր պարբերութեան վերջը կամ սկիզբը յիշուած էր Մարաբասը՝ «ասէ», «ասէ նոյն պատմագիր», «որպէս ասէ նոյն պատմագիր» խօսքերով, իսկ այստեղ և ո՛չ մի յիշատակութիւն: Ուստի և մենք մեզ իրաւունք ենք համարում եզրակացնել, որ Համիրամի պատմութեան այն մասերը, որ վերաբերում էին Համիրամի որդիների կոտորածին, Զրադաշտ մոգին, Հայաստան ամառանոց գալուն, վերջապէս Համիրամայ մահուանը, ինչպէս նաև Վան քաղաքի շինութեանը, չը կ'ային Մարաբասի մէջ: Այս մեր կարծիքը աւելի ևս հաստատում է և հետագայ գլխի ուսումնասիրութեամբ:

Ա. գիրք, գլ. 18: Այս փոքրիկ գլուխը շատ կարեւոր է Մարաբասի ծաւալը ճշգրելու համար, ուստի և դնում ենք in extenso: «Ունիմ ի մտի և «զՎեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բաղմաց ծաղրել. զի ասէ ի բանից «այլոց նախ յաղագս ծննդեան Համիրամայ, և ապա ուրեմն զպատե- «րազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ, որ ի Մար Արայն «Վատինայէ քննութիւն քաղգէական մատենից քան զայսոսիկ, քանզի

« ոճով իմն ասէ՛, և զպատճառս պատերազմին յայտնէ: Իսկ
 « առ այսօրիւք՝ և աշխարհչիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ Ասորին
 « արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել (—ասեն) Համիրամայ,
 « և զհետեակ փախուստն, և զպատգումն և զիղձս ջրոյն և զարբումն,
 « այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց, և զյուռութսն ի ծով, և բան
 « ի նմանէ՝ Ուլունք Համիրամայ ի ծով: Այլ թէ անորժես առասպել, և
 « Համիրամ՝ քար առաջին քան զնորէ: Արդ այս շատ է. բայց մեք որ
 « ինչ զկնի այսօրիկ»:

Խորենացին ասումէ. թո՛ղ չը ծաղրեն մեզ, իրրե թէ մենք անտեղեակ
 լինէինք Կեփաղիոնի պատմածին Համիրամի վերաբերութեամբ: Կեփաղի-
 ոնը Համիրամի ծնունդն է պատմում՝ առաջ և յետոյ նրա պատերազմը
 Հնդկաստանում, մինչդեռ Մարաբար Համիրամի ծննդեան մասին ոչինչ չէ
 ասում և Համիրամի պատերազմը կատարուած է համարում ոչ թէ Հնդ-
 կաստանում, այլ Հայաստանում՝ Արայի հետ: Մարաբարի քաղդէական
 մատենից առած տեղեկութիւնը մեզ աւելի հաւաստի թուեցաւ, ասում
 է Խորենացին, որովհետեւ աւելի տեղովն (ոճով) է գրուած և պատե-
 րազմի պատճառն էլ յայտնումէ, այն է՝ (աւելացնում ենք
 մենք), Համիրամի սէրը և Արայի մերժումը: Մանաւանդ որ մեր աշխար-
 հի առասպելներն էլ բազմահմուտ ասորուն արդարացնում են, — նմանապէս
 պատմելով Համիրամի պատերազմը՝ Արայի հետ և Հայաստանում: — Դեռ
 մեր առասպելները աւելին էլ են ասում: — Աստ ուրեմն՝ զմահն ասել
 Համիրամայ, և զհետեակ փախուստն, և զպատգումն և զիղձս ջրոյն, և
 զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց, և զյուռութսն ի ծով,
 և բան ի նմանէ՝ Ուլունք Համիրամայ ի ծով, այլ և Համիրամ՝ քար:
 Ահներեւ է մեզ համար, որ Համիրամի մահը իւր պարագաներով (որդինե-
 րի կոտորած) Զրադաշտի ապստամբութիւն և այլն), նրա ոտքով փախուս-
 տը, ծարաւելը, պապակելը, ջուր դտնելն ու խմելը, սուսերաւորների
 մօտ հասնելը, յուռութների ծովն ընկնելը կամ ծովը ձգելը, Համիրամի
 երգը ¹⁾ և նրա քար կտրիլը ամբողջովին վիպական երգերիցն են ըստ

¹⁾ Այս կէտը՝ «բան ի նմանէ», այսինքն է Համիրամից երգուած երգը, որ սկսում էր
 Ուլունք Համիրամայ ի ծով բառերով: Հ. Ստեփանէն իւր թարգմանութեան մէջ անյա-
 ջող կերպով է սրբագրում՝ «բանը: Թարգմանելով խօսք: Աշխարհաբար թարգմանու-
 թեան 101-դ. ծանօթութեան պատճառաբանութիւնը չէ արդարացնում այս սխալը:
 Մեռնելուց առաջ, կամ մինչեւ իսկ՝ մեռնելուց յետոյ, դիւցազնի երգը, որի մէջ ող-
 բացում է անցեալ զօրութիւնն ու փառքը շատ սովորական է ժողովրդեան մէջ,
 պում: Համիրամն իւր վերջին երգում անշուշտ ողբում էր իւր անցեալ զօրութիւնն ու
 փառքը, որ կապուած էին իւր իւր յուլունքների—յուռութների հետ: Եւրով ձգուե-
 ցին այդ յուլունքները եւ նրա փառքն ու զօրութիւնը կորան անդառնալի: Համիրամի այս

Խորենացու վկայութեան, և ոչ Մարարաւից: Մինչդեռ Արայի և Շամիրամի պատերազմին վկայում էին թէ այն վիպական երգերը և թէ Մարաբաւը: Իսկ Կեփաղիոնի ասած Շամիրամի հնդկական պատերազմը այս տեղեկութեանց հետ հաշտեցնելու համար, Խորենացին Արայի պատերազմից յետոյ է համարում կատարուած Շամիրամի պատերազմը Հընդ-կաստանում և ապա թէ Շամիրամի մահը Հայաստանում: «Յաղաքս թէ հաւաստի նախ լեալ պատերազմն Շամիրամայի Հնդիկս, և զինի՝ (յաղաքս) մահուան նորա ի Հայս» (վերտառութիւն այս 18-դ գլխի):

Ա. գիրք, գլ. 19: Այս գլխում Խորենացին նախ քան իւր պատմութեան թեւը շարունակելը նոր ազբիւրններ է ցոյց տալիս, առանց բնաւ յիշելու Մարաբասին: Այս նոր աղբիւրները լինելու են՝ ա) գրքեր, բ) իմաստուն և տեղեակ մարդկանց հաղորդածները: «Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրս յայտոսիկ զազգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս... որ ինչ ի գրոց իսկ, ըստ նմանեաց ապա՝ և որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց և յայտոսիկ քաջախոհակաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս»: Եւ որովհետեւ Խորենացին արդէն մի քանի անգամ աղբարարել է մեզ, որ ինքը նախապատուութիւն է տալու յունական գրքերին (Ա. 1, 2, և այլն), ուստի մենք ճշմարտութիւնից հեռացած չենք լինի, եթէ յունական համարենք Խորենացուն իբրեւ աղբիւր ծառայող այս գրքերը: Քիչ յետոյ, գոնէ, այդպիսի մի գրքի յիշատակութեան հանդիպելու ենք: Միւս կողմից՝ «ի գրոց իսկ» և ի բանից արանց իմաստնոց» ասացուածը զանազան ձևերով կրկնուում է Խորենացու պատմութեան մէջ, միշտ ենթադրելով յունական աղբիւրներ: Օրինակի համար՝ մեզ արդէն ծանօթ ասացուածը Բ. գիրք, 75 գլխում, ուր բառ առ բառ նոյն նախադասութիւնը գործ է գրուած յունական աղբիւրների համար. «Ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց իսկ, ըստ նմանեացն ապա՝ և որ ինչ ի համբաւուց արանց իմաստնոց և հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ արդարաբար քեզ զրուցեցաք»: Ամենեին տարօրինակ բան չէ, եթէ յար և նման մտքերը արտայայտուում են նման բառերով, թէ և նոյն գրքի զանազան մասերում:

Երգը, մեր կարծիքով կարելի էր համեմատել Գաւթի եւ Խանդութ խաթունի գերեզմաններից եկած վերջին ձայնին՝ «Որդի՛, վրնչիս անեմ—Գացիք մէջալն ի ձեռնէս—Գացիք մէջալն ի ձեռնէս—Թափիր մազերն երեսէս»: Կամ թէ՛ «Որդի՛, վրնչիս անեմ—Գացիք դուրանը ձեռնէս—Գացիք դուրանը ձեռնէս—Թափիր մազերն ի գլխէս»:

Խորենացին՝ այս գլխում՝ այսպիսի ընդհանուր և անորոշ աղբիւրներ ցոյց տալուց յետոյ աւելացնում է. մենք աշխատեցինք ճշմարտաբան լինել ըստ մեր սովորութեան, բայց թէ որչափ ճշմարտաբան են այն աղբիւրները, որոնցից մենք հաւաքեցինք մեր գրածը, այդ Աստուծուն է միայն յայտնի, և մարդիկ կարող են գովել կամ պարսաւել այդ աղբիւրները, մենք պատասխանատու չենք, մենք հեռու ենք եղել այդ աղբիւրներից և բացակացեալ. — Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեան յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս և մարդկան գովելիս կամ բասրելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ՝ (1)։ Այսպէս կամ այնպէս, շարունակում է Խորենացին, կամ բոլորովին հաւաստի կամ ճշմարտութիւնից փոքր ինչ շեղուած, սկսեմ քեզ պատմել։ Եւ զնում է հայնահապետների մի ահագին ցանկ՝ Անուշաւանից մինչև Սկայորդի։ Ասելն անգամ մեզ աւելորդ է թւում, որ այս գլխում Մարաբասից ոչինչ չկայ։ Ուրեմն և Մարաբասն ընդհատուում է իսկապէս Արայի և Շամիրամի պատմութեան վրայ, ինչպէս և գուշակում էր արդէն սկզբից։ Եթէ Մարաբասի մէջ կային էլի մի քանի տեղեկութիւններ, և Խորենացին օգտուել է այդ տեղեկութիւններիցն էլ, նա իւրաքանչիւր անգամ այդպիսի մի փոխառութիւն անելիս յիշելու է, և իսկապէս էլ յիշում է Մարաբասին կամ «պատմագրին»։

(Շարունակելի)

ՄԻԱԲԱՆ.

1) Այս պարբերութեան միտքը ոչ մի թարգմանիչ պարզ չէ ըմբռնել, ուստի եւ գլխօրովն յեղաշրջուել է։ Բացառութիւն է կազմում պ. Պարագաշեանի թարգմանածը. «Ես ճշմարտութեամբ եւ ուղղամտութեամբ կը պատմեմ զայսոսիկ բայց ե՞ս ճշմարտախօս նաեւ պնք, յորոց հաւաքեցի այն Աստուծոյ միայն է գիտելի. քանզի մեր օտար եւ հեռի եմք ի նոցանէ ժամանակաւ» (եր. 113)։ Մեր խօսքն, անշուշտ, ընդհանուր մըտքին է վերաբերում եւ ոչ բառացի թարգմանութեանը։ Համեմատելու համար դնենք եւ Հ. Ստեփանէի թարգմանութիւնը, որ թէեւ բառացի, բայց գլխովն յեղաշրջուած է. «Ես ասում եմ, որ այս պատմութեան մէջ մենք ճշմարտախօս ենք, մեր յօժարութեան եւ ուղղամտութեան համեմատ, եւ այս կերպով հաւաքելս Աստուծուն յայտնի է. իսկ թէ գովելի կը լինի թէ պարսաւելի մարդիկ են երին, մենք օտար եւ հեռու ենք այդ երկուսիցն եւս» (երես 53)։